

İNTONASIYA VƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN İNTEQRATİV TƏDRİSİ HAQQINDA

Ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərslərində sintaksis, durğu işarələri, eləcə də intonasiya və tələffüzə aid müəyyən məlumatlar ibtidai təlim səviyyəsindən başlayaraq verilsə də, sintaksis bir dilçilik kursu kimi bütövlükdə V-IX siniflərdə öyrənilir. Mətnlər üzrə işlərdə şagirdlər dil qaydası məzmun xəttinin standartlarına müvafiq olaraq sintaksis təliminin məzmununu ilə tanış olur, sintaktik norma və qaydaları, üslubi sintaksis məsələlərini öyrənirlər.

Sintaksisin tədrisi prosesində onlar dilçiliyin bir sahəsi kimi durğu işarələri barədə də geniş məlumat alır, intonasiyanın linqvistik statusunu müəyyənləşdirirlər. Onlara məlum olur ki, tarixi bizim eradan əvvəl təsadüf edən durğu işarələrinin işlədilməsi sistemi dilin müəyyən qanunauyğunluqları ilə bağlıdır və ondan istifadənin müəyyən xüsusiyyətləri mövcuddur.

“Durğu işarələri dilin ümumi qrafik sistemində xüsusi yer tutan işarələr sistemidir və orfoqrafiya, kolleqrafiya ilə birlikdə düzgün yazı qaydalarının nizamına salınmasında iştirak edir. Digər qrafik işarələrin ifadə edə bilmədiklərini durğu işarələri yerinə yetirir” [2, s. 342]. Daha dəqiq ifadə etsək, durğu işarələri “ikinci əlifba” və ya bir çox linqvistlərin qəbul etdiyi kimi “intonasiya əlifbası”dır.

Buna görə də durğu işarələri cümlənin intonasiya və məqsədə görə növləri, həmcins üzvlər, cümlə üzvü olmayan qrammatik vahidlər, sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarından kənarında mənimsənilə bilməz, yeni durğu işarələri şifahi nitqimizdə özünü göstərən intonasiyanın yazılı nitqdə ifadə olunma elementidir.

Durğu işarələrinin özü də durğu işarələri və şərti işarələr olmaqla iki yerə bölünür. Azərbaycan dilində işlədilən *nöqtə* (.) ; *nöqtəli vergül* (;), *iki nöqtə* (:), *tirə* (-), *sual* (?), *nida* (!), *üç nöqtə* (...), *mötərizə* [( )], *dırnaqlar* (“ ”) konkret intonasiya ilə bağlı durğu işarələridirsə, *çıxma* (-), *toplama* (+), *bölmə* (:), *vurma* (x), *bərabərlik* (=) elmi-texniki ədəbiyyatda işlənən şərti işarələrdir. Biz buraya son zamanlar internet-şəbəkə məkanının gətirdiyi işarələri də [(,)] əlavə etsək, yeni bir işarə sisteminin də yarandığını düşünə bilərik. Əslində sosial şəbəkələrdə istifadə olunan işarələr insanın hadisələrə münasibəti əsasında formalaşır.

Təbii ki, danışan insan öz fikrini dinləyən tərəfə çatdırmaq üçün müəyyən emosional intonasiyalardan istifadə edir və formal qrammatik əlamətlər həmin intonasiyanı yarada bilmir. “Ona görə də Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə bölgüsü əsaslı hesab edilir” [6, s. 77].

İntonasiya cümlənin cümlə olmasını formalaşdıran dörd əlamətdən (bitkinlik, predikativlik, intonasiya, modallıq) biridir. “İntonasiya olmadan nəqli, sual, əmr, nida cümlələri ola bilməz” [6, s. 72]. Bu əlamətdən biri olan predikativlik intonasiyanın varlığını təmin edir və onlar vəhdətdə mövcuddurlar. Əksər hallarda cümlələrin, cümlədəki sözlərin sərhədləri, bir-biri ilə əlaqəsi intonasiya vasitəsilə aydınlaşır.

Şagirdlərin sintaksis və durğu işarələrini mənimsəməsini təkmilləşdirmək, onların nitq mədəniyyətini yüksəltmək, ifadəli oxu vərdişlərini, düzgün yazı bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün intonasiya üzərində iş böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mətnlər üzərində iş gedərkən, sintaktik vahidlər mənimsədilərək, xüsusilə, oxu və yazı məzmun xətlərinin standartları reallaşdırılarkən intonasiya diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İntonasiya üzərində iş prosesində durğu işarələri, durğu işarələri üzrə iş prosesində intonasiya məsələsi müşahidə altında olmazsa, şifahi və yazılı nitqin təkmilləşdirilməsindən, mədəni nitqin formalaşmasından danışmaq olmaz.

Şagird təlim nəticəsi olaraq durğu işarəsinin hansı hallarda intonasiyaya uyğun olduğunu və ya uyğun olmadığını dəqiq bilməlidir. Yalnız mətnin oxusunda və yazıların aparılmasında deyil, təlimin bütün hallarında bu iki istiqamət diqqətə alınmalıdır. “Durğu işarələrinin ixtirası və yazıya tətbiqi yazılı nitqin təsir gücünü daha da artırmış, onun məzmununa aydınlıq və dürüstlük gətirmişdir” [4, s. 3].

Bilmək lazımdır ki, sintaktik nəzəriyyənin özünü öyrənmənin yolu intonasiyadan keçir. İntonasiya üzərində işin düzgün qurulması şagirdi aktivləşdirir, onun dərslə marağını gücləndirir. Dramatik əsəri komik, komik əsəri faciəvi intonasiyada oxumağın nəticəsini təsəvvür edirsinizmi? Eləcə də lirik əsərin epik əsər kimi oxunmasının... Belə situasiyalarda şagirdin mənimsədilən materiala, mətnə marağı olarmı?

İntonasiyanı gözləmək, onun düzgün dərk şifahi nitqə etibar artırmaqla yanaşı, durğu işarələri ilə bağlı qaydaları mənimsəməsinin də asanlaşdırır. Şagird intonasiya vasitəsilə cümlənin əsas əlamətlərindən olan modallığı dərk edir və öyrənir ki, münasibət bildirməkdən kənarında cümlə yoxdur. Gerçəkliyə münasibət, feil formaları, intonasiya, ara sözlər, xitablar və s. olmadan fikir tam formalaşa bilməz. “Yazılı nitqin düzgün formalaşmasında durğu işarələrinin böyük rolu vardır. Mətnin düzgün anlaşılmasına kömək etməklə kommunikativ funksiya daşıyır” [5, s. 22].

Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, müasir Azərbaycan dili təlimi mətn üzərində qurulur və bütün təlimi standartlar mətn çərçivəsində reallaşdırılır. Deməli, mətnin ifadəli oxusu zamanı intonasiya komponentləri: diksiya, səsin gücü, səsin tonu, düzgün nəfəsalma, melodika, vurğu, fasilə, tembr və s. məsələlər bütün tədris boyu müəllimin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Bu istiqamətdən yanaşdıqda durğu işarələrinin öyrənilməsi metodikası oxu strategiyaları və ifadəli oxunormaları ilə sıx bağlı olmalıdır. Məsələn, həmcins üzvlər, onlarla bağlı intonasiya və durğu işarələri məsələləri elə müstəvidə aydınlaşdırılmalıdır ki, şagird həmcins üzvlər arasında fasilə olduğunu, onların qulaqla duyulduğunu dərk etsin, həm də qayda olaraq həmcins üzvlərin eyni nitq hissəsinə aid olduğunu, onların arasında vergül işarəsinin qoyulması zəruriliyini öyrənsin.

¹ADPU-nun magistrantı

Məsələn, *Səməd, Cavid, Müsfiq, Cəfər eyni dövrün insanları olsalar da, fərqli yaradıcılıq maneralarına sahib idilər. İstəyirəm futbolçularımız yaxşı oynasınlar, qalib gəlsinlər, bizi sevindirsinlər.* Şagird bu tip cümlələri şifahi səsləndirdikdə qısa fasiləni gözləməli, yazıda isə durğu işarəsi olaraq vergüldən istifadə etməlidir.

Onlar burada sadalama intonasiyasının olduğunu dərk etməklə yanaşı, onu da dəqiqləşdirməlidirlər ki, intonasiya ifadəni formalaşdırmağa kömək edən səslil dil vasitəsidir. Bu səslənmənin intensivliyi, müddəti cümlənin ritmik melodiyasını təşkil edir və konkret semantik məna ifadə edir.

Belə bir cümlə təqdim etməklə bu deyiləni daha yaxşı başa salmaq olar: *Oxu, dostun kimi savadsız olma. Oxu dostun kimi, savadsız olma.* Göründüyü kimi bu cümlələrin semantik məna yükü fərqlidir və vergül işarəsi, yaxud səslil nitqdə intonasiya semantik məna yükünü belə ifadə edə bilər. Şagird cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri ilə (nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi) tanış olduqda şifahititqdə intonasiya fərqlərini duyduğu kimi, yazılı nitqdə də nöqtə, sual, nida işarələri ilə həmin intonasiyanı yazılı nitqdə ifadə edir. Məlumat intonasiyası ilə sual intonasiyasını, əmr intonasiyası ilə nida intonasiyasını fərqləndirməyi bacarır.

Bu situasiyadan yanaşdıqda əmin oluruq ki, intonasiya və durğu işarələrinin vəhdətdəöyrənilməsi ümumi sintaktik situasiyaya aydınlıq gətirir, durğu situasiyaları, sintaktik struktur, intonasiya vahidləri kimi anlayışların mənimsənilməsini tezləşdirir.

Şagird hiss edir ki, intonasiya cümlənin sintaktik şərtlərinin nəticəsi deyil, mətnin təşkilində və artikulyasiyasında onunla paralel iştirak edir. Durğu işarələri və intonasiya hadisələrinə sistemli yanaşma onların əlaqə sahəsini diaqnoz etməyə, funksional xassələr nəticəsində proqnozlaşdırma aparmağa imkan verir.

Beləliklə, aydın olur ki, yazılı nitqin intonasiya qanunauyğunluqları var və onlar müəyyən sintaktik şərtlərlə birlikdə durğu işarələri sistemini təşkil edir. Adətən, biz nitqdə üç səs vahidinə (yüksələn, azalan, normal) əsaslanmaqla intonasiya sistemimizi qurur, məqsəd və intonasiyaya görə cümlələr itəsniif edir, fərqləndirir və sintaktik konstrusiyaların geniş spektrini görə bilirlik.

Hazırda intonasiyanın öyrənilməsi əsasən şifahi nitqlə bağlıdır. Yazılı nitqdə isə onun öyrənilməsi fonoloji baxımdan intonasiyanın təsviri metoduna uyğundur. Yəni biz nida, sual, nöqtə və s. kimi işarələr vasitəsilə sanki intonasiyanın şəklini çəkmiş oluruq.

Durğu işarələri termini cümlədə və cümlənin sonunda qoyulan bütün durğu işarələrinə aiddir. Təkrar birləşmələri və həmcins üzvləri olan vergüllər sadalama intonasiyasını tələb edir. Sual işarəsi sizdən sual intonasiyası, əmr, xahiş isə nida intonasiyası tələb edir. Nida işarəsi olan cümlələr və ya sözlər xüsusi emosional yüksəlişlə, hissələ tələffüz olunur. Cümlənin sonundakı nöqtə bir fikrin tamamlandığını göstərir və bu zaman sakit, alçaldıcı bir ton lazım olur.

Hazırda ümumtəhsil məktəblərində həmcins üzvlər, ara sözlər və xitablar, ümumilikdə cümlə üzvü olmayan qrammatik vahidlərlə iş prosesində intonasiya, durğu işarələri məsələlərinə diqqət verilsə də, sadə cümlənin öyrənilməsi kursunda intonasiya işinə az diqqət yetirilir. Şagirdlər ifadənin düzgün intonasiyasını seçməkdə, məntiqi vurğuları düzgün qoymaqda, fikirlərini tam və dəqiq ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər.

Yekun olaraq onu bildirmək istəyirik ki, intonasiya üzərində işləmək müəllimdən xüsusi diqqət tələb edir. Sintaksis və durğu işarələrinin intonasiya ilə inteqrasiyada öyrənilməsini nəzərə almadan təlimin düzgün təşkilindən, kommunikativ bacarıqların formalaşmasından, Azərbaycan dilinin səmərəli tədrisindən danışmaq olmaz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili-9. Dərslük. Bakı, "Şərq və Qərb", 2017, 199 s.
2. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 380 s.
3. Qurbanov A. İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər. Bakı, 1967, 49 s.
4. Həsənov M. Durğu işarələrinin təlimi metodikası. Bakı, APL, 1974, 62 s.
5. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: punktasiya məsələləri. Bakı, 2017, 244 s.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Dərslük. Bakı, "Adiloğlu", 2017, 428 s.
7. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri. V. Dumanoglu, İ. Əsgər. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 182 s.

Xülasə

Məqalədə durğu işarələrinə dilçilik elminin bir sahəsi, dilə aid biliklər sisteminin bir komponenti kimi yanaşılır və bütövlükdə intonasiyanın linqvistik statusu müəyyənəldirilir. Qeyd olunur ki, intonasiya bir-biri ilə əlaqəli komponentlərin (melodiya, intensivlik, tembr, temp) vəhdəti, səslənmədə, yəni şifahi nitqdə olan müəyyən dəyişikliklərdir. Bu dəyişikliklər yazılı nitqdə durğu işarələri vasitəsilə ifadə olunur və müəyyən mənada bu işarələr "intonasiyanın əlifbası" rolunda çıxış edir.

Sintaksis və durğu işarələrinin sistemli kursunun müvəffəqiyyətlə öyrənilməsi, ifadəli oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, intonasiya ilə durğu işarələri arasındakı əlaqənin düzgün anlaşılmasından çox asılıdır. Şagirdlərin kommunikativ səriştəsini və mədəni nitqini gücləndirmək, ifadəli oxu vərdişlərini təkmilləşdirmək, yazılı mətni daha aydın dərk etmək üçün intonasiya üzərində iş böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: durğu işarələri, intonasiya, mətn, inteqrasiya, sintaktik şərt, kommunikativ səriştə

ИНТОНАЦИЯ И ПУНКТУАЦИЯ КАК СИНТАКСИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Резюме

В статье знаки препинания рассматриваются как область лингвистической науки, компонент системы знаний, связанных с языком, и определяется лингвистический статус интонации в целом. Отмечается, что интонация представляет собой единство взаимосвязанных компонентов (мелодичность, интенсивность, тембр,

темпа, скорость речи), определенных изменений звучания, то есть устной речи. Эти изменения выражаются в письменной речи через знаки препинания, и в известном смысле эти знаки выступают в роли «интонационной азбуки».

Успешное изучение систематического курса синтаксиса и пунктуации, развитие навыков выразительного чтения во многом зависит от правильного понимания соотношения интонации и пунктуации. Работа над интонацией имеет большое значение для укрепления коммуникативной компетентности и культурности речи учащихся, совершенствования их навыков выразительного чтения, более четкого понимания письменного текста.

Ключевые слова: текст, интонация, пунктуация, синтаксическая условность, коммуникативная компетенция.

INTONATION AND PUNCTUATION AS SYNTACTIC ELEMENTS FOR THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE

Summary

In the article, punctuation marks are considered as a field of linguistic science, a component of the knowledge system related to the language, and the linguistic status of intonation as a whole is determined. It is noted that intonation is a unity of interrelated components (melody, intensity, timbre, tempo, speed of speech), certain changes in sound, that is, oral speech. These changes are expressed in written speech through punctuation marks, and in a certain sense these marks act as an "intonational alphabet".

The successful study of a systematic course of syntax and punctuation, the development of expressive reading skills largely depends on the correct understanding of the relationship between intonation and punctuation. Work on intonation is of great importance for strengthening the communicative competence and culture of students' speech, improving their expressive reading skills, and a clearer understanding of the written text.

Keywords: text, intonation, punctuation, syntactic convention, communicative competence.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva